

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

LIBRA

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЦЕНТРУ АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДИЄВІСТИКИ

Випуск VI

до 40-річчя науково-педагогічної діяльності

І. В. Немченко

Одеса
ОНУ
2022

УДК 94(100)“-04/17”(08)
L53

Рецензенти:

С. Б. Сорочан – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В. М. Хмарський – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Наукові редактори **О. М. Луговий та В. В. Чепіженко**

Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол №1 від 9.09.2022

L53 **Libra**: збірка наукових праць Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова / під ред. О. М. Лугового та В. В. Чепіженка. Вип. VI. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. 2022. – 172 с.
ISBN 978-617-689-545-9

У шостому випуску збірки «Libra» представлено результати наукових досліджень співробітників та друзів Центру антикознавства та медієвістики, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи від античності до раннього модерного часу.

УДК 94(100)“-04/17”(08)

ISBN 978-617-689-545-9

© Центр антикознавства та
медієвістики ОНУ імені І.І. Мечникова

В. В. Чепіженко

«ПОЛІТИЧНА МОВА» В СТРАТЕГІЯХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВЛАДИ РІЧАРДА II ПЛАНТАГЕНТА

У своєму дисертаційному дослідженні¹ автор представленої на цих сторінках розвідки ґрунтуючись на аналізі політичних практик Річарда II Плантагенета (1367–1400 рр.), англійського короля, що перебував на троні з 1377 р. по 1399 р., запропонував власну реконструкцію концепції правління названого монарха. Принагідно, користуючись урочистою присвятою цього випуску «Libra» науково-педагогічному ювілею Ірини Вікторівни Немченко, хочу уклінно подякувати їй, як ідейному натхненнику та науковому керівнику зазначеної дисертації. Ірина Вікторівна була і є для мене взірцем наукових розшуків, одnodумцем та порадиником, Вчителем та Наставником!

Річард II не був політичним мислителем і не писав політичних трактатів, а тому концепція правління, що її мав англійський монарх, в першу чергу ретранслюється через його вчинки, рішення, дії. Сучасний американський історик Рендольф Гед запропонував визначати «політичну культуру» як «весь комплекс ідей, пропозицій, рефлексій, конкретних дій та очікувань, що група досліджуваних людей [або, в нашому випадку конкретна особа – авт.] має стосовно характеру та умов їх колективного існування»². Після лінгвістичного повороту, праць структуралістів та постмодерністів, у істориків більше не викликає сумнівів те, що єдиним джерелом з якого ми

¹ Чепіженко В. В. Річард II Плантагенет: політичні практики та концепція правління: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021. 296 с.; Чепіженко В. В. Річард II Плантагенет: політичні практики та концепція правління : автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021. 16 с.

² Head R. C. Early modern democracy in the Grisons: Social order and political language in a Swiss mountain canton, 1470–1620. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 6.

можемо реконструювати ці «вчинки, рішення та дії», «ідеї, пропозиції чи рефлексії» є доступні нам тексти епохи, що вивчається. І будь-який текстовий продукт епохи, що вивчається, насправді може сказати нам щось про політику.

Сукупність вербальних структур, які використовуються у сфері політики і здійснюють вплив на політичну свідомість індивідів та їх участь у перебігу політичних процесів прийнято позначати ідіомою «політична мова»³. За визначенням Л. П. Нагорної, «політична мова – це сукупність дискурсивних практик, що формують сферу політичної комунікації»⁴.

Французький історик Жан-Філіп Жене запропонував шість різних дискурсів чи субідіом в галузі політичної мови, що складають ідіому пізньосередньовічної політики. Він визначив їх за текстами, що на сьогодні зберегли сліди цих ідіом у формі, доступній для аналізу істориками. Перший дискурс – це політичне ораторське мистецтво, публічні промови, включно з проповідями; другий – політична поезія; третій – книги та трактати, покликані надати настанови правителям; четвертий – теологічні праці та релігійні твори з політичним підтекстом; п'ятий – закони; шостий – вчені коментарі на більш ранні наративи політичної теорії. Після того, як цей корпус був зібраний, історик міг перейти до наступного кроку: визначення характерної лексики. В широкому сенсі мова йде про аналіз того, що означали конкретні слова в конкретному лінгвістичному контексті: як вони використовувалися і як їх вжиток змінювався протягом часу. На цьому етапі роботи, після збору статистики, дослідник повертався до текстів, щоб вивчити їх конотації, колокації та особливості їх використання в даній конкретній ідіомі⁵.

Ще однією дискурсивною практикою, що формує сферу

³ Визначення за: Петренко В. Особливості визначення політичної мови // Політичний менеджмент, № 2. 2007. С. 21.

⁴ Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ: Світогляд, 2005. С. 72.

⁵ Genet J.-Ph. New politics or new language? The words of politics in Yorkist and early Tudor England // The End of the Middle Ages? / ed. J. L. Watts. Stroud: Sutton, 1998. P. 23–64.

політичної комунікації, на нашу думку, є стратегія титулувань. Титул – це ще один специфічний концепт «політичної мови», за допомогою якого здійснюється політична взаємодія. Титул як елемент звертання та ввічливості за своєю формою також є частиною комунікативного акту. Система титулування володаря всередині країни та мова дипломатичного листування із відповідним вживанням титулів та звернень до інших правителів є частиною «політичних правил гри» в середньовічній «символічній комунікації»⁶.

В 1995 р. «головний» сучасний біограф Річарда II Найджел Сол написав статтю⁷, що широко цитується та й широко приймається у сучасних академічних інтерпретаціях правління Річарда II. Сол підкреслив появу в 1390-х рр. того, що він назвав новим «словником королівської влади», новим набором мовленнєвих форм, що їх Річард II активно користав для укріплення своєї влади. В основі тези Сола лежали слова хроніста Томаса Волсінгема, який повідомив, що під час роботи «Парламенту помсти» 1397 р. королівський фаворит та спікер Палати громад сер Джон Буші «приписував [Річарду II] не людські якості, а божественні, вигадуючи улесливі та екстравагантні вирази, котрі були зовсім недоречні для опису простих смертних. Так, щоразу, як він звертався до короля, що

⁶ Про історичну комунікологію та культуру комунікації в середні віки див.: Althoff G. *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2012. 256 s.; Althoff G. *Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2014. 404 s.; Althoff G. *Rules and Rituals in Medieval Power Games. A German Perspective*. Leiden: Brill, 2020. 282 p., а також: Дятлов В. О. *Історична комунікологія та культура комунікації доби Середньовіччя і ранньомодерного часу: Навчальний посібник*. Чернівці: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2016. 160 с. та Дятлов В. О. *Комунікативна культура Середньовіччя та Раннього модерну в сучасній німецькій історіографії. Від історії комунікацій до історичної комунікології?* // Сіверянський літопис. 2007. № 1. С. 106–116.

⁷ Saul N. *Richard II and the Vocabulary of Kingship* // *The English Historical Review*. Vol. 110, No. 438 (Sep., 1995). P. 854–877.

сидів на своєму троні, він простягав руки та падав перед ним ниць, здіймаючи руки в знак прохання, так би мовити, благаючи його возвеличену, високу та богомтворену величність бути ласкавим виконати те чи інше прохання. Юний король⁸, що був шанобливий до почесних титулів та полюбляв лестощі, не стримував це поклоніння, як йому б личило, але був надміру в захваті від нього⁹. Адам Аск при описі парламенту в Шрусбері 1398 р. також зазначає, що «король продовжив засідання парламенту в Шрусбері з демонстрацією такої земної розкоші, якої ще не чули вуха»¹⁰.

Головним серійним джерелом для аналізу змін в стратегіях титулування та для виокремлення специфічних «лексем» «політичної мови» Найджел Сол, і не тільки він¹¹, обирає парламентські петиції, що відносяться до серії SC 8 ('Ancient Petitions') Національного Архіву Сполученого Королівства (TNA), яка, хоч і є продуктом архівної раціоналізації XIX ст., все ж значною мірою заснована на

⁸ Зауважимо, що Річарду II в 1397 р. виповнилося 30 років. Вік, за середньовічними мірками, доволі зрілий. Чому хроніст називає тридцятилітнього монарха «юним»? – це предмет окремого дослідження. Ми звернулися до цієї проблеми у своєму дисертаційному дослідженні та презентували свої думки на V Міжнародному науково-практичному семінарі «Текст і образ: особливості взаємодії між нарративом та візуальністю» на кафедрі історії мистецтв КНУ імені Тараса Шевченка 12 жовтня 2018 р.

⁹ The St Albans Chronicle: The Chronica Maiora of Thomas Walsingham, II: 1394–1422 / ed. J. Taylor, W. R. Childs and L. Watkiss. Oxford, 2011. P. 80–81.

¹⁰ The Chronicle of Adam Usk, 1377–1421 / ed. and trans. C. Given-Wilson. Oxford, 1997. P. 37.

¹¹ Dodd G. Kingship, Parliament and the Court: the Emergence of 'High Style' in Petitions to the English Crown, c.1350–1405 // English Historical Review. Vol. CXXIX. No. 538. (June, 2014). P. 515–548.; Fletcher Ch. What Makes a Political Language? Key Terms, Profit and Damage in the Common Petition of the English Parliament, 1343–1422 // Voices of the People. Popular Politics and Subversive Speech in Later Medieval Europe / ed. V. Challet, J. Dumolyn, J. Haemers, R. Oliva Herrer. Turnhout : Brepols, 2014. P. 91–106.

оригінальних пачках приватних петицій, які були представлені королю та його радникам в парламенті в період з кінця XIII до середини XV століття.

На початку XIV ст. петиції зазвичай розпочиналися абстрактним утилітарним способом, як наприклад «*A nostre Seigneur le Roy et a son conseil prie N...*» (1333 р.). Тоді як в останні десятиліття XIV ст. стало прийнято апострофувати короля (а також лордів та громади) за допомогою численних прикметників найвищого ступеню порівняння, використовуючи префікс *tres-*, щоб підкреслити особливі якості, їм приписувані, та щоб петиціонери представили себе найбільш уклінно та почтливо, як у формулі «*A tresexcellent trespuissant et tresgracious Seigneur nostre tresdoute Seigneur le Roy et as tressage Seignurs dicest present parlement ... Monstront treshumblement voz liges N*» від 1394 р.¹²

Н. Сол розглядав ці мовні кореляції як певний вираз королівської влади Річарда II. «Нові [мовленнєві] форми з'явилися протягом короткого проміжку часу, майже без попередження, на початку 1390-х рр., що дозволяє припустити їх умисне запровадження за наказом короля та двору»¹³. На думку Сола самовпевнений Річард II, піклуючись про свій статус, надавав чималого значення тому, щоб підданці виказували йому послух та повагу. В просуванні «нової мови» Річард задовольняє свій глибокий інстинкт театральності. З часів селянського повстання, на думку вченого, його правління тяжіло до самоствердження та самодраматизації. Король любив лестоці та ставив себе в центр кожного публічного чи придворного ритуалу. Ідея про те, що Річард II культивував особливу форму королівської влади, спираючись на звеличені та підлабузливі мовленнєві конструкції, відмінні від тих, що ними користалися його попередники, на сьогодні є звичною парадигмою.

Насправді, традиційно до монарха в Англії зверталися «*Domine Rex*», «*Illustri domine*», «*Exellentissimo domino*», а в повсякденному спілкуванні – просто «*Sir*». Петиції до

¹² Цит. за: Dodd G. Op. cit. P. 516.

¹³ Saul N. Richard II and the Vocabulary of Kingship... P. 861.

парламенту вперше фіксують формулу «*Roiale Mageste*» під 1380 р.¹⁴ В 1383 р. в парламентській петиції читаємо: «*Que pleise a vostre haute Magestee et graciouse Seignurie pur Dieu*»¹⁵. Після 1390 р., а особливо в період 1394–1397 рр., фіксується різке збільшення кількості зворотів «*vostre mageste*» чи «*vostre roiale mageste*» в парламентських сувоях¹⁶. До того ж формули звертань до короля стають все більш багатослівними та пишними, як, наприклад, в петиції за листопад 1391 р.: «*A tres excellent et tres redoute et tres puissant Prince, et tres gracious Seigneyr, nostre Seignour le Roi, suppliant voz povres liges, Communes de vostre Roialme d'Engleterre, que plese a vostre Houtesse et Roiale Mageste, en ese et supportation de voz ditz Communes, et en sustenance de voz bones Loyes, graciusement granter les Petitions souz escripte*»¹⁷.

Приймаючи хронологію появи нової системи політичних звертань, запропоновану Н. Солом, з критикою джерела її походження (сам монарх та його оточення) виступає Крістофер Флетчер. Він відкидає ідею того, що Річард чи його радники були відповідальні за нововведення та пропонує поглянути на динаміку «знизу вверху», стверджуючи, що посилення на панівну роль короля та зміни в його титулуванні, могли слугувати для підкресленого послуху, від тих, хто в 1386–1388 рр. діяли проти волі короля. Для ілюстрації своїх думок Флетчер обрав доволі репрезентативну петицію, представлену герцогами Глостером та Йорком у 1390 р.¹⁸

Думку К. Флетчера розвиває Гвілім Додд, який відкидає як хронологію становлення нового «словника королівської влади», зсуваючи початок його формування до 1350-х рр., так і можливість його поширення «зверху вниз». На думку Додда очевидно, що Волсінгем наділяє Річарда II всього лише

¹⁴ Rotuli Parliamentorum : ut et petitiones et placita in parlamento, Vol. 3. Tempore Ricardi R. II. Great Britain. Parliament, 1771. P. 83.

¹⁵ RP III, p. 163.

¹⁶ RP III, p. 318, 321, 322, 339.

¹⁷ RP III, p. 290.

¹⁸ Fletcher Ch. Richard II. Manhood, Youth, and Politics, 1377–99. Oxford University Press, 2008. P. 204–207.

пасивною роллю у формуванні нової системи звертань: він не зупинив цей процес, але аж ніяк не стояв у його витоків. Парламентські петиції не писалися за наказом короля, а тому вони не можуть слугувати взірцем для розповсюдження нової, офіційно схваленої «політичної мови»¹⁹.

Концепції всіх трьох поважних дослідників не позбавлені певних недоліків та, навіть, внутрішніх протиріч, як щодо джерела походження нової системи титулів, так і до часу її становлення. Зокрема, К. Флетчер сам зазначає, що обраний комплекс документів перебуває на перетині місцевих проблем та королівської влади, і хоча більшість петицій була подана до парламенту конкретними особами або місцевими громадами, в них мовилося про загальне благо королівства, а тому вони були складені відповідним чином, за прийнятими нормами. Доволі часто петиції складалися не самими прохачами, а спеціально навченими людьми – правниками, близькими до королівського двору²⁰. Саме тому ідіома, про яку вони свідчать, містить певні серійні елементи: усталену форму смиренного прохання нікчемного підданця, що молить про милість та заступництво могутнього короля²¹. Відповідно, слід констатувати, що процес становлення нової системи титулування англійського монарха та нового «словника політичної мови» міг відбуватися водночас як «згори донизу», так і «знизу вгору», одне не суперечить іншому.

В реєстрі Церкви Христа в Кентербері зберігся зразок славнозвісної *blanc charte (albae cartae)*²², мова якого була

¹⁹ Dodd G. Op. cit. P. 519–521.

²⁰ Важливо зауважити, що серед «міністрів» Річарда була численна когорта «випускників юридичних шкіл»: Едмунд Стаффорд був доктором з цивільного права, Річард ле Скруп водночас доктор з канонічного та цивільного права, Томас Ерундел навчався в Оксфорді.

²¹ Fletcher Ch. What Makes a Political Language? P. 98.

²² *Blanc charte (albae cartae)* – «чисті хартії» або «білі листи» – особлива серія документів епохи т. зв. «тиранії» Річарда II. Це закриті листи з особистою печаткою короля, в яких була проставлена сума кредитів, але не були проставлені імена кредиторів. З такими листами в 1397 р. Англією були розіслані спеціальні комісари, які й мали відшукати

випрацьована, скоріше за все, в оточенні самого монарха. Лист починається пишним формулюванням «*Excellentissimo ac Christianissimo Principi et domino nostro, Domino Ricardo Dei gratia regi Anglie*», потім після довгих прохань королівської милості, мова йде про «*king's highness*», вірного Церкві. Далі текст вихваляє «*magnificence*» короля за спротив ересі лоллардів і підсумовує заклик скоритися «на милість короля» («*graciosae vestrae ... majestati*»)²³.

Як відзначає Н. Сол, парламентські петиції не єдине джерело в якому ми наштовхуємося на правила звертання до монаршої особи (а, до речі, вся критика його концепції, сформульована Гвілімом Доддом, ґрунтується саме на аналізі політичного дискурсу вказаних петицій). Показовими є також різноманітні листи. Так лист з манускрипту Oxford, MS. All Souls 182 авторства Джона Волтгема, єпископа Солсбері²⁴, що був направлений королю у вересні 1394 р.,

тих людей, що були згодні надати позику короні. Питання того, наскільки мав місце саме елемент примусу та чи можна подібні складові «податкової» політики монарха вважати тиранічними, ми розглядали в тексті свого дисертаційного дослідження (с. 98–101). Тут лише зазначимо, що тексти цих листів, скоріше за все, були інспіровані королівським урядом та укладені королівською канцелярією за погодженням, імовірно, з самим монархом, а тому закладена в них система титулування безперечно походить, якщо не від самого Річарда II, то від його найближчого оточення.

²³ Цит. за: Saul N. Richard II and the Vocabulary of Kingship... P. 859.

²⁴ Джон Волтгем (близько 1337 р. – 17 вересня 1395 р.) – англійський державний діяч та прелат. Волтгем був внучатим племінником Джона Торсбі (пом. 1373 р.), архієпископа Йоркського та лорда-канцлера Англії. Починаючи з 1361 р. він просувався церковною драбиною, а з 1381 р. став орудувати й на державницькій ниві, розпочавши службу майстром сувоїв в королівській канцелярії. В 1382 та 1386 рр., двічі у складі спеціальних комісій, а втретє одноосібно Волтгему було доручено оберігати велику печатку королівства. В 1386–1389 рр. він був лордом-хранителем малої королівської печатки та членом Великої королівської ради. З 3 квітня 1388 р. Волтгем зайняв кафедру єпископа Солсберійського. Після 1390 р. єпископ користувався особливою довірою короля та останні чотири роки свого життя був незмінним лордом-скарбником Англії.

містить наступні звороти: «*Tresexcellent, tresredoubte et mon souverain seigneur, je me recommanç a vostre haut roiale majeste ...*», «*de par mesme vostre hautesse*», «*devers vostre haut roiale presence*», «*s'il soit plaisir a vostre hautesse*»²⁵. Щоб не подовжувати список цитат, варто лише зазначити, що в збірці «Англо-нормандських листів та патентів», що її видала ще 1941 р. Домініка Легг, можна віднайти ще якнайменше три листи з подібними формулюваннями: лист «рицаря камери» Філіпа де ла Ваша та клерка Роджера Волдена, датований квітнем 1395 р. [но. 27], лист від травня чи червня 1398 р., авторства Гая Моне, єпископа Сент-Девіда [но. 198], та лист, написаний через десять чи одинадцять місяців скарбником Кале [но. 207]²⁶.

Час прийняття королем «мови величності» в його особистій переписці фіксується другою половиною 1390-х рр., тобто після повернення з Ірландії. На період після 1397 р. припадає серія листів іноземним правителям²⁷, в яких король

Імовірно, з огляду на свою особисту дружбу з королем єпископ Волтгем був вшанований почесним місцем поховання – в каплиці святого Едварда Сповідника у Вестмінстері. Таким чином, Джон Волтгем, як особа наближена до короля, міг бути ретранслятором саме тієї «політичної мови», що її обрав для вираження своєї політичної концепції сам Річард II.

²⁵ Цит. за: Saul N. Richard II and the Vocabulary of Kingship... P. 858–859.

²⁶ Anglo-Norman Letters and Petitions, from All Souls MS. 182 / ed. M. Dominica Legge. Oxford: Blackwell for the Anglo-Norman Text Society, vol. 3, 1941. 469 p.

²⁷ До речі, варто зауважити, що через листи король ретранслював свій погляд на англійську монархію та її місце в світі. Лише до одного з кореспондентів він звертався як до «батька» – це був, звичайно, папа Римський, і до одного, як до «брата» – це був король Риму (імператор, брат його дружини), до всіх інших королів – звертання було «(благородний / могутній і т. ін.) кузен». До папи та, наприклад, піренейських монархів англійська адміністрація звертається латиною, до нижньоземельних правителів та короля Наварри – французькою. Дипломатичну кореспонденцію Річарда II див.: The diplomatic correspondence of Richard II / ed. E. Perroy. London: Offices of the Society, 1933. 281 p.

пояснює свої дії стосовно переслідування колишніх політичних опонентів: графу Голландії Річард пише, що «колишні апелянти повстали проти королівської волі... залишивши мені мало чого, крім королівського імені», за це «я приговорив їх до природної чи публічної смерті, принісши своїм підданцям мир, який триватиме вічно»²⁸. Аналогічний лист був надісланий імператору Константинопольському Мануїлу Палеологу²⁹. Одягнувши себе у «величність», Річард перетворював повстання у зраду.

Зміни, що відбулися у політичному дискурсі титулування монаршої особи були важливі не тільки тому, що вони визначили появу нової політичної лексики, але й тому, що сама «політична мова» сформувала новий спосіб опису комунікації між королем та його підданцями. Зокрема, це означало появу повноцінної мовленнєвої стратегії ввічливості, яка почала широко використовуватися та у якій король вважався взірцем всіх чеснот.

Унікальним в цьому контексті є дослідження³⁰, проведене японським лінгвістом Юнічі Тойота, котрий на момент публікації розвідки був викладачем Лундського університету. Науковець вважає, що Річард II здійснив неоціненний внесок у розвиток сучасної англійської мови. Аналізуючи зміни, що відбуваються в англійській мові після правління Річарда II, автор приходить до цікавих висновків:

(1) Копіювання Річардом II континентальних практик звернення до монаршої особи («Votre majesté») та заміна зворотами «Your Highness», «Your Majesty» та «Your Grace» звичного для англійців «Sire» приводить до усвідомлення ввічливості як вольового вчинку людини. Ввічливість часто досягається шляхом т. зв. дистанціонування, тобто створення

²⁸ The diplomatic correspondence of Richard II. P. 173

²⁹ Letter from the king Richard II to Manuel Palaeologus, emperor of Constantinople // Official Correspondence of Thomas Bekynton, Secretary to King Henry VI, and Bishop of Bath and Wells. Cambridge University Press, 2012. P. 285–287.

³⁰ Toyota J. Richard II: his hidden legacy in the English language // English language and literature studies. No. 3. Belgrade, 2011. P. 9–32.

соціальної дистанції за допомогою граматичних кодувань, виключно з уникненням прямої згадки адресата. У випадку з розвитком англійської мови після правління Річарда II, це призводить до надання переваги і в повсякденному мовленні звертанням на «ви» (ye), замість звичного середньовічним англійцям звертання на «ти» (thou).

(2) Без появи усвідомленої ввічливості та втрати у повсякденній мові другої особи однини (займенника «ти») було б неможливим формування дивної форми дієвідмінювання, що притаманна сучасній англійській мові.

(3) Проявом ввічливості також стала імперсоналізація, яка призвела до формування пасивного стану. Імперсоналізація стала важливою лінгвістичною тактикою в усній комунікації.

Повертаючись до дискусії щодо часу формування нових стратегій титулування, то також бачимо в зауваженнях Г. Додда внутрішні протиріччя, які в той же час жодним чином не нівелюють запропоновану Н. Солом хронологію. Г. Додд констатує самоочевидну істину, що розробка вступних зворотів в петиціях була довготривалим, поступовим та кумулятивним процесом. Перші ознаки змін дійсно з'явилися в 1350-ті рр. та розповсюджувалися доволі повільно. В петиціях 1350-60-х рр. вперше фіксуються вживання епітетів поряд з титулом короля. На початку 1370-х рр. спостерігається подальший ріст вигадливості у вступному слові до петицій, а наприкінці десятиліття – помітний сплеск. На 1380-ті рр. припадає пік подвійних епітетів, з помітним зменшенням числа одинарних та появою потрійних. До 1390-х рр. відносяться приклади з використанням по відношенню до короля чотирьох епітетів підряд. Таким чином, якщо в 1350-х рр. у вступних зверненнях в петиціях майже не використовувалися епітети перед згадкою монаршої особи, то на кінець XIV ст. все стало навпаки, відсутні петиції в яких би звертаючись до короля, не використовувався хоча б один, а то і два, три чи чотири епітети³¹. На думку Додда, наведені аргументи мають нівелювати роль Річарда II у становленні нової політичної мови титулувань. Але, на наш погляд, запропонована хронологічна схема лише підтверджує

³¹ Dodd G. Op. cit. P. 520–521.

неймовірний сплеск вигадливих форм у звертанні до монаршої особи саме в період другої половини 80-х–90-х рр. XIV ст. А факт того, що початок даному процесу було закладено у попередні десятиліття, лише фіксує певний континуїтет у політичних ідеологіях Річарда II та його діда – Едварда III³². Річард II не був повним новатором в розбудові «сакральної моделі держави» в Англії XIV ст. I, як не дивно, Генрі IV також, прийшовши до влади, зберіг «дивні та улесливі форми» звертання до короля³³.

Головне, чого на нашу думку, не вистачає концепціям всіх трьох згаданих вище дослідників (Н. Сола, Г. Додда та К. Флетчера) – це розміщення «тексту» в «контексті». Сол пояснює запровадження нового «словника королівської влади» «річчю в собі» – характером Річарда II, його психічним станом, містичним світосприйняттям та баченням власного місця в «сакралізованому» світі. Додд та Флетчер, у всякому випадку в аналізованих розвідках, не йдуть далі роботи з «чистим текстом»: вони досліджують «мову» петицій відірвано від «контексту» в якому ті побутовували, а тому бачать лише вектор «знизу вгору» і не помічають траєкторії руху нових політичних лексем «згори вниз».

«Контекстом» для згаданого «тексту» можуть слугувати не тільки інші «тексти». Як зазначає відомий український історик-медієвіст В. О. Дятлов, «в епоху Середньовіччя репрезентація королівського титулу відбувалася двома основними способами. Перший полягав у геральдичній символіці, відображеній у гербі. Таке візуальне проголошення прав короля тиражувалося всюди: на знаменах, військовому знарядді, стінах будинків, бортах кораблів, одязі, посуді й, нарешті, на монетах і печатках. Пропагандистську символіку містили також важливі офіційні документи, що призначались для використання всередині держави. Другий спосіб зводився до

³² Про взаємозв'язок політичних поглядів Річарда II та Едварда III див. також: Brown M. C. The “Three Kings of Cologne” and Plantagenet Political Theology // *Mediaevistik*. 2017. No. 30. P. 61–85.

³³ В 1400 р. люди Данвіча в клопотанні до короля писали: «Suppliant humblyment... vostre roiall magestee» [ANLP, no. VI].

«ритуальних зразків поведінки» – центрального медіуму політичної комунікації. Особливе значення при цьому мало перетворення ритуалу на засіб урегулювання політичних конфліктів»³⁴. Річард II вдається до обох зазначених способів.

Річард свідомо використовує геральдику для вираження політичних цілей. В 1395 р. він приймає новий герб. Тло королівського гербу Англії було розділено навпіл. Друга половина в свою чергу поділялася на чверті: 1-а та 4-а – з французькими ліліями, 2-а та 3-я – з англійськими леопардами. На першій ж половині був зображений герб Едварда Сповідника. П'яти герцогам креації 1397 р. Річард II також дозволив додати до своїх гербів герб Едварда Сповідника. Прийняття герба Едварда як частини власного гербу мало символічне наповнення³⁵. Поділ гербу навпіл – жест, характерний для подружжя. Можливо, саме цим Річард хотів проілюструвати укладання певного містичного шлюбу між собою та своїм королівством.

Розповсюдження та використання нового королівського гербу було безпрецедентним. Чого вартує лише його зображення на «Вілтонському диптісі» та на стінах, стелі та вітражах відреставрованого Вестмінстер-Голлу? Річард II вмів вдало використовувати візуальні засоби репрезентації своєї влади³⁶.

³⁴ Дятлов В. О. Історична комунікологія та культура комунікації доби Середньовіччя і ранньомодерного часу. С. 63.

³⁵ Затвердившись на англійському троні, Річард II цілеспрямовано відновлює культ Едварда Сповідника. Саме цей культ найкраще відображав сакральну концепцію Річарда, згідно з якою, «повага до королівської влади – це одна з християнських чеснот». Крім того, Едвард Сповідник добре вписувався в образ Річарда як короля-миротворця: Річард вважав мир (мир з Францією та мир всередині країни) – однією зі своїх головних політичних цілей. Див.: Blick S. King and Cleric: Richard II and the iconography of St Thomas Becket and St Edward the Confessor at Our Lady of Undercroft, Canterbury Cathedral // Beyond Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. Essays in Honour of Brian Spencer / Edited by Sarah Blick. Oxford: Oxbow Books, 2007. P. 182–200.

³⁶ Див., наприклад: Чепіженко В. В. Візуалізація влади: символіка

Безперервними ритуалами та церемоніями визначався і розпорядок дня монарха. Лишивши за дужками численні приклади, наведемо лише два з них. Хрестоматійною стала картина з «Eulogium Historiarum», що зображає придворну церемонію, коли король сидить на троні в оточенні придворних, і той, на кого впаде його погляд, змушений тої ж миті стати на коліна: «По торжественным дням, в которые он [мається на увазі Річард II] по обычаю пользовался инсигниями, он приказывал приготовить себе в зале трон, где он, выставляя себя напоказ, имел обыкновение сидеть с полудня до вечера, ни с кем не говоря, но каждого окидывая взглядом. И когда он на кого-нибудь смотрел, тому человеку, какого бы он ни был ранга, следовало преклонить колени»³⁷. Такий образ монарха дозволив В. Е. Крусману порівняти Річарда II з італійськими тиранами епохи Кваттроченто: «Якщо колись на практиці, рівно як і в теорії, англійський правитель був самодержавцем, то таким з початку 1398 р. став Річард II»³⁸.

Річард II добре знав, як справити враження на оточуючих. Зустріч з Шарлем VI в Ардрі в 1396 р. він також використав задля демонстрації своєї величі. Щоразу з'являючись на публіці, король був у новому розкішному вбранні і надзвичайно вирізнявся на фоні Шарля, який три дні поспіль не змінював свого скромного наряду. Загальні витрати на зустріч в Ардрі склали близько $\frac{1}{4}-\frac{1}{5}$ від річного бюджету

«Вілтонського диптиху» та сакралізація образу монарха // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2017. Вип. 1. С. 61–69.; Чепіженко В. В. П'ята немовляти: до питання про політичну концепцію Річарда II Плантагенета // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 68

³⁷ Цит. за: Канторович Э. Х. Два тела короля. Исследования по средневековой политической теологии / пер. с англ. А. Ю. Серегиной; под ред. М. А. Бойцова. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2014. С. 30.

³⁸ Крусман В. Э. На заре английского гуманизма. Английские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей своей обстановке. Одесса, 1915. С. 527.

Англії. За влучним виразом Найджела Сола, Річард дійсно був «чи то актором, чи то шоуменом до кінчиків пальців»³⁹.

Для Річарда II доволі важливим було усвідомлення власної королівської прерогативи. Як повідомляє Вестмінстерський літописець, в січні 1386 р. Річард з королем Вірменії Левом відвідує скарбницю Вестмінстерського абатства, щоб помилуватися королівськими інсигніями⁴⁰. Усвідомлення власної величі формувало політичні стратегії монарха.

Ще один кейс: 9 грудня 1391 р. лондонець Вільям Мілденхейл опинився в канцелярії, де визнав свою вину в тому, що приховував від короля злі наміри свого покійного батька Пітера Мілденхейла. Той нібито не раз говорив, що король не вміє управляти і хай би він назавжди лишився у «відхожому місті» (*latrine*) замість того, щоб правити королівством. Також Пітер говорив, що короля дуже легко захопити, коли він, як зазвичай у супроводі дванадцяти охоронців, їде з Шину до Лондона. Вільям був заарештований за це зізнання, але згодом помилуваний королем в обмін на заставу, яку внесли його родичі та друзі на суму в 300 фунтів стерлінгів. Також Вільям дав обіцянку на майбутнє говорити про короля лише з повагою та доносити на кожного, від кого він почує недостойні слова про короля⁴¹. Подібні справи стають новинкою для Англії кінця XIV ст., але цілком відповідають уявленням Річарда II про зраду та посягання на королівську велич.

Найбільш чітку та обґрунтовану заяву про роль королівської прерогативи в уряді, яка коли-небудь була виголошена у середньовічній Англії, зробили судді на двох комісіях в Ноттінгемі та Шрусбері в 1387 р., відповідаючи на

³⁹ Saul N. *The Three Richards. Richard I, Richard II and Richard III.* London, New York: Hambledon Continuum, 2005. P. 114.

⁴⁰ *The Westminster Chronicle 1381–1394* / ed. and trans. by L. C. Hector and B. F. Harvey. Oxford: Clarendon Press, 1982. P. 155–157.

⁴¹ *Calendar of the Close Rolls, preserved in the Public Record Office. Prepared under the superintendence of the Deputy Keeper of the Records. Ricard II. Vol. IV. A.D. 1389–1392.* London, 1922. P. 527.

запитання короля⁴². Вони вказали на те, що прерогативою короля є вибір радників, що ті в свою чергу несуть персональну відповідальність виключно перед королем, а не перед парламентом; сам парламент залежить від волі короля, який може як скликати парламент, так і розпустити його; парламент без згоди короля не міг проводити судові провадження або ратифікувати міжнародні угоди. Спроби завадити прерогативі трактувалися як зрада⁴³.

Лінн Стейлі у своїй праці «Мова влади в епоху Річарда II»⁴⁴ вважає правління Річарда II відправною точкою програми сакралізованого королівства в Англії. «Розмова про сакральність», на думку дослідниці, стала визначальною ознакою зрілого правління Річарда II⁴⁵. Стейлі також вважає, що євхаристичний сакраменталізм Річардом був успадкований від французького короля Шарля V. Перш за все історикня підкреслює «сакраментальне значення коронації»⁴⁶, яка пов'язує особу монарха з «політичним тілом». Мета цієї теорії – представити тенденційне зображення всього королівства, об'єднаного та гармонізованого під єдиною короною.

Річард прагнув зробити Англійське королівство рівним за престижністю з Французьким, а тому і стало важливим висування на передній план французьких етикетних термінів «король», «королівське» (*«roy»*, *«royal»*), а також «величність» (*«majesti»*). Їх поєднання робили англійський королівський титул еквівалентним титулам континентальних монархів⁴⁷. До

⁴² Питання до суддів – найбільш копіюваний текст епохи. Вони зафіксовані в парламентських сувоях та статутах королівства, у Вестмінстерського хроніста та у Генрі Найтона, в авторів *Eulogium Historiarum* та *Vita Ricardi Secundi*, а також в скороченому вигляді в памфлеті Томаса Фавента.

⁴³ Keen M. H. *England in the Later Middle Ages. A political history.* London and New York: Routledge, 2003. P. 221.

⁴⁴ Staley L. *Languages of Power in the Age of Richard II.* The Pennsylvania State University Press, 2005. 394 p.

⁴⁵ *Ibid.* P. 104.

⁴⁶ *Ibid.* P. 84.

⁴⁷ Смирнов Е. Р. О некоторых особенностях легитимации персонифицированной монархической власти в Англии (IX–XV века)

запровадження Річардом II термінів «величності» в Англії, подібна термінологія вживалася лише до імператора та короля Франції⁴⁸.

Річард вважав себе королем, що мав виконувати роботу Бога на землі, створити Царство Боже на землі. В Англії формується щось на кшталт прото-абсолютної монархії. Слідом за Н. Солом, назвемо її «персональною» або «особистісною» (*personal monarchy*). 1397–1399 рр. в Англії – це був час, коли Річард II найрішучішим чином використовує своє право на здійснення суверенітету та реалізацію королівських прерогатив. В своїх репрезентативних практиках Річард обирає роль Христа-Спасителя, Христа Євангелії. Він уклав містичний шлюб з Богородицею і отримав божественну санкцію на правління. Вибудовується месіанський образ публічного іміджу короля та здійснюється спроба підняти монархію до квазі-релігійного статусу. Король в Тауері вважав, що узурпатор не може забрати у нього незримую корону, адже божественного призначення на владу неможливо зректися. Злочин проти величності – злочин проти теократичного напіврелігійного аспекту королівської особи. Повстання проти короля – це повстання проти Бога.

Загалом, ми доходимо висновків, що англійський король Річард II Плантагенет шляхом провадження певних політичних, символічних, ідеологічних змін намагався вибудувати власну політичну програму, основними складовими якої були посилення влади та авторитету монарха. Нова «політична мова» та стратегія титулування відігравали в політичному дискурсі монарха далеко не останню роль.

// Юридическая наука. 2012. №3. С. 16.

⁴⁸ Saul N. Richard II and the Vocabulary of Kingship... P. 872.

ЗМІСТ

Від редактора	3
<i>Голубович І. В.</i> Середньовічна автобіографія: від «недоречного відступу» до «біографічного повороту» в сучасній гуманітаристиці (казус П. М. Біцилли).....	7
<i>Довгополова О. А.</i> Методологічний вибір історика та філософсько-історичні установки (теоретичні пошуки П. М. Біцилли та Л. П. Карсавіна).....	27
<i>Ярош О. А.</i> Аналіз теорій «харизми» Макса Вебера та Едварда Шилза.....	41
<i>Ізбаши-Гоцкан Т. О.</i> Політична ситуація в грецькому полісі за даними монетної типології (на прикладі Гераклеї Понтійської)	66
<i>Луговий О. М.</i> Держава та система освіти у Візантії.....	74
<i>Кузьмін Є.</i> Язичницькі боги в «Книзі ангела Разієля».....	92
<i>Налівайко А. О.</i> Взаємовідносини між церквою та королівською владою в Англії кінця XI - поч. XII ст. у висвітленні проф. Л. М. Беркута.....	100
<i>Чепіженко В. В.</i> «Політична мова» в стратегіях репрезентації влади Річарда II Плантагента	107
<i>Лобачова Т. О.</i> Населення Тоскани XV століття у висвітленні Девіда Герлігі	124
<i>Стасюк О. В.</i> Примус до шлюбу у реєстрах Апостольського Пенітенціарію (1431-1503).....	133
<i>Прохорова А. Ю., Тоцький П. М.</i> Жінка на троні: критична візія англійської протестантської політичної думки	143
<i>Івченко О. С.</i> Теорія конституційного роялізму в політичному вченні Генрі Ферна	155
Abstracts	162

Інформація про авторів

Голубович Інна Володимирівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова. Випускниця історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1989 р., писала під керівництвом І. В. Немченко курсову роботу.

Довгополова Оксана Андріївна, доктор філософських наук, професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова, кураторка платформи культури пам'яті Минуле/Майбутнє/Мистецтво. Випускниця кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1986 р., писала під керівництвом І. В. Немченко курсові та дипломну роботу.

Ярош Олег Анатолійович, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору історії східної філософії Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1993 р., писав під керівництвом І. В. Немченко курсові та дипломну роботу.

Ізбаш-Гоцкан Тетяна Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова. Випускниця кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1986 р.

Луговий Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова. Випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова 2004 р., в 2009 р. захистив дисертацію під керівництвом І. В. Немченко.

Кузьмін Євген, незалежний дослідник історії науки, фахівець із східноєвропейської географії Яд Вашем (Єрусалим, Ізраїль). Народився в Одесі, Україна. Випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1997 р.

Налівайко Андрій Олександрович, випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова 2009 р., аспірант І. В. Немченко в 2017–2021 рр.

Чепіженко Вадим Віталійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова. Випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова 2015 р., під керівництвом І. В. Немченко писав курсові та дипломні роботи та захистив дисертаційне дослідження у 2021 р.

Лобачова Тетяна Олександрівна, випускниця кафедри всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова 2020 р., аспірантка І. В. Немченко в 2021–2022 рр.

Стасюк Ольга Володимирівна, здобувачка 2-ого року PhD програми із Пізнюантичних, середньовічних та ранньомодерних студій в Центральноєвропейському університеті: Відень (Central European University)

Прохорова Алла Юрїївна, випускниця (2005 р.), пошукачка та старша лаборантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова у 2011–2014 рр.

Тоцький Павло Микитович, випускник французького відділення факультету романо-германської філології та кафедри нової та новітньої історії історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1980 р., старший викладач та доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у 1995–2017 рр.

Івченко Ольга Степанівна, кандидат історичних наук, випускниця кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова 2011 р., аспірантка І. В. Немченко в 2011–2015 рр., захистила під її керівництвом дисертацію в 2021 р.

Наукове видання

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЦЕНТРУ АНТИКОЗНАВСТВА ТА
МЕДИЄВІСТИКИ**

Випуск VI

В авторській редакції

Підп. до друку 10.11.2022. Формат 60x84/16.

Ум.-друк. арк. 8,11. Тираж 20 пр.

Зам. № 2510.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р. Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Єлісаветинська, 12

Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua